

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

«Ця територія мала відіграти провідну роль у процесі зародження українського національного відродження»

О. Г. Муромцева

У статті схарактеризовано лексикографічні праці представників Харківської філологічної школи періоду українського романтизму 20–60-х рр. XIX ст. (І. Кулжинського, М. Цертелєва, А. Метлинського, П. Білецького-Носенка, П. Морачевського, О. Афанасьєва-Чужбинського, М. Закревського), що стали поштовхом до нормалізації й кодифікації української мови в другій половині XIX ст.; здійснено спробу окреслити значення лексикографії в історії українського мовознавства з опертям на лінгвонацієтворчу концепцію професора О. Муромцевої.

Ключові слова: лексикографія, український романтизм, Харківська філологічна школа, лінгвонацієтворча концепція професора О. Муромцевої, нормалізація.

Cheremskia O. S. Kharkiv Philological School's Lexicography during the Romanticism Period. *The article examines the process of the national and cultural revival in the Sloboda Ukraine which caused the development of lexicography. The attempt is undertaken to determine the significance of the Ukrainian lexicography in the history of Ukrainian studies basing on the language-centric conception of Prof. O. Muromtseva. The first lexicographic works on the Ukrainian language during the 1820s – 60s Ukrainian Romanticism period are considered. It is characterized the lexicographic works of representatives of the Kharkiv Philological School, such as I. Kulzhynskiy, M. Tsertelev, A. Metlynskiyi, P. Biletskyi-Nosenko, P. Morachevskiy, O. Afanasiev-Chuzhbinskiyi, M. Zakrevskiyi, that became the drivers of structuration and codification of the Ukrainian language in the second half of the nineteenth century. It is underlined that the lexicographical process during the 1820s – 60s Ukrainian Romanticism, in spite of local character and applied significance, has demonstrated the vocabulary riches of Sloboda dialects and become an impetus for a research on history of the Ukrainian language.*

The intensification of the lexicographical practice favored its further structuration and codification. Prof. O. Muromtseva's language-centric conception evidences continuity of the development of the Ukrainian literary language and unbrokenness of the Ukrainian studies traditions of the Kharkiv Philological School.

Key words: *lexicography, the Ukrainian Romanticism, Kharkiv Philological School, Prof. O. Muromtseva's language-centric conception, normalization.*

Наприкінці XVIII – на початку XX ст. на Слобожанщині відбувалися спалахи національно-культурного відродження. Період 20–60-х рр. XIX ст., названий добою українського романтизму, став поштовхом до започаткування українознавчих традицій та становлення Харківської філологічної школи [11]. Романтична ідея мови як вияву сутності нації, мовно-літературна концепція українського національного й культурного відродження стає одним із провідних гасел аж до початку XX ст. [11, с. 8–9]. Серед багатогранної мовотворчої діяльності славетних представників Харківської школи романтиків першорядне значення, разом із етнографічними розвідками, посідають лексикографічні праці, що були яскравим свідченням національно-культурної самоідентифікації.

Історію та теорію української лексикографії досліджено в працях Б. Грінченка, П. Горецького, І. Кириченка, А. Москаленка, В. Ільїна, В. Ващенко, С. Левченка, Т. Зайцевої, Л. Паламарчука, Л. Полюги, В. Німчука, С. Головащука, М. Пилинського, О. Демської, Б. Галаса, О. Горбача, Я. Рудницького.

Мета цієї розвідки — простежити розвиток лексикографії Харківської філологічної школи періоду українського романтизму та окреслити її значення в історії українського мовознавства з опертям на лінгвонацієтворчу концепцію професора О. Муромцевої.

Етапи національно-культурного розвитку на Слобожанщині схарактеризовано в розділі «Рух за національне відродження та національну незалежність», уміщеному в посібнику з народознавства «Рідний край» за редакцією І. Прокопенка (1993). Про свою ініціативу написання цього розділу та додання його до посібника О. Муромцева розповідає в листі до Ю. Шевельова від 30 березня 1995 р.: «Моєю ідеєю було включити сюди «Рух за національну незалежність». Написав його історик Головченко, мені належать деякі вставки про Харківську громаду, про Потєбню з використанням Ваших матеріалів, та про зародження Руху й інших демократичних організацій у Харкові» [4, с. 368].

На думку Ольги Георгіївни, саме мова, національна свідомість і духовність — основні складники, які формують цілісне мовно-культурне середовище в суспільстві. І саме Слобожанщина, що зберегла в собі етнічні звичаї, які давали багатий матеріал для етнографічних досліджень і лексикографічних записів, мала відіграти провідну роль у процесі зародження українського національного відродження: «На початку 30-х років XIX ст. із викладачів і студентів університету навколо професора Ізмаїла Срезневського (1812–1880) сформувався літературний гурток письменників, поетів, перекладачів і вчених, який увійшов у історію української культури під назвою «Харківська школа романтиків» [6, с. 550]. Завдяки їхній творчості Слобожанщині судилося дати «видатних учених, громадських діячів, які присвятили свою діяльність Україні, її історії та майбутньому, стати центром української (і не тільки!) духовності в 20-х роках XX ст.» [там само, с. 578]. Це, зокрема, у XIX ст. — Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, І. Срезневський, А. Метлинський, М. Костомаров, О. Потєбня, М. Сумцов. У XX ст. — Х. Алчевська, Г. Хоткевич, І. Липа, М. Міхновський, Б. Грінченко, П. Єфименко, О. Русов та ін.

Період українського романтизму спричинився також до розвитку лексикографії. Лексикографічна діяльність Харківської філологічної школи представлена значним доробком її визначних представників XIX ст., серед яких викладачі та випускники Харківського університету, його почесні члени. З-поміж відомих сьогодні праць початку XIX ст. невеликі словники, що їх додали М. Цертелєв («Словарь малороссійскаго языка» — 218 слів) до збірки «Опыт собранія старинных малороссійскихъ пѣсней» (1819 р.) (1810–1814 навчався в Харківському університеті) та І. Кулжинський («Изыясненіе малороссійскихъ словъ...» — 62 слова) до праці «Малороссійская деревня»

(1827 р.). До словників такого типу належить і лексикографічна праця А. Метлинського («Объяснение непонятных для Великороссиянъ Южнорусскихъ словъ и выражений» – 260 слів), додана до збірки «Думки и пѣсни та шче де-шчо» Амвросія Могили (1839).

Як зауважує В. Німчук, «згадані словники були диференційними, у реєстрах їх подавалися лише ті українські слова, яких немає в російській мові. Вони мали на меті пояснити незрозумілі для читачів слова у творах українських письменників і народних піснях. Значення їх полягає не тільки в тому, що вони допомагали читачам інших національностей знайомитись в оригіналах із творами українських письменників і з скарбами українського фольклору, давали матеріал для наукового вивчення української мови. Ці лексикографічні праці знайомили читачів інших українських земель із словниковими особливостями східноукраїнських говірок, на основі яких почала формуватись нова літературна мова, тому відіграли й певну нормативну роль. Однак усі вони були неповними, подавали лише невелику частину лексики української мови. Відчувалася потреба в окремому повному словнику української мови» [7].

Саме такою працею стала пам'ятка української лексикографії вказаного періоду – український словник, створений членом Товариства наук при Харківському університеті (з 1817 р.) П. Білецьким-Носенком. «Словарь малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленный по произношению, каким говорят в Малой и Южной России...», над яким автор працював упродовж 1838–1843: «укладений в кінці 30-х – на початку 40-х років XIX ст. словник П. Білецького-Носенка був першим повним словником української мови, його обсяг (понад 20 000 словникових статей) був перевершений тільки словниками 80-х років. До того ж автор зазначив, що він не ввів у словник ті слова, які є спільними для української й російської мов, а подає лише слова, властиві тільки українській мові або спільні з російськими, але відмінні від російських звуковим складом (написанням), тобто, як зазначає В. Німчук, словник П. Білецького-Носенка є своєрідним диференційним словником. Однак цей принцип автор не витримав абсолютно, у реєстрі іноді трапляються слова, тотожні за написанням і значенням в обох мовах: *аршинъ, баба* та ін. [1, с. 34–35].

Варто також згадати «Словарь малороссийскаго нар чія» (1835) невідомого автора, досліджений і описаний А. Лященком 1928 р., який дехто з мовознавців приписує А. Метлинському (А. Лященко, П. Горецький, М. Пилинський), а дехто (Б. Галас) – М. Шимкевичу. Як зауважує А. Лященко, словник має назву «Словарь малороссийскаго наречия сравнительно с другими славянскими наречиями. Составлен...». На обкладинці прізвище автора не вказане. Однак зіставивши рукопис цього словника зі словником, доданим до збірки «Думки и пѣсни та шче де-шчо», виданої А. Метлинським під псевдонімом Амвросія Могили (1839), А. Лященко дійшов висновку, що словник створив А. Метлинський. Б. Галас стверджує, що рукопис українсько-російського словника 1835 р. належить не А. Метлинському, а білорусові за походженням Ф. Шимкевичу, мовознавцю, колишньому студентові

й викладачеві Київської духовної академії [3], із чим також важко беззастережно погодитися.

Найменш дослідженою з-поміж праць є «Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию» (1853), випускника фізико-математичного відділення Харківського університету (1823) П. Морачевського (згодом склав іспит зі словесності) [9, с. 238]. У 1853 р. П. Морачевський представив цей словник на розгляд відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук. У словнику зафіксовано слова, що побутували в живій мовній практиці. Семантику українських слів підтверджено висловами з пам'яток народної поезії, творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Гулака-Артемовського, а також взятими з народного мовлення. Однак словник комісія відхилила.

Академік І. Срезневський, який рецензував працю П. Морачевського, вказав на її значний обсяг, та добре володіння автора матеріалом. Однак висловив негативний відгук щодо ілюстративного матеріалу й української мови загалом. Зокрема І. Срезневський зазначав: «зібрання обласних слів, якими є малоросійські, не є мова у власному розумінні. Це одне із простонародних наріч. Тут нема слів для виразу багатьох надзвичайніших понять. Малоросіянин, наприклад, говорячи по-своєму, постійно повинен вставляти в свою мову то слова із загальної російської мови, то іноземні... Їм немає місця у словнику власне малоросійському... Авторитет письменників, які вправляються в мистецтві володіти малоросійським наріччям, не може в малоросійському словнику мати ту силу, яка звичайно відводиться авторитету письменників в словниках тої чи іншої літературної мови. Єдиним джерелом словника простонародного наріччя є сам народ. Письменник, який змінює зміст слів народних, не є авторитетом, а лише зразком перекручення народного говору...» [цит. за 9, с. 239]. Як зауважує Г. Самойленко, «офіційна академічна наука на той час не могла визнати, що крім російської, існувала ще одна багата на словниковий актив слов'янська мова – українська. Подальша доля цього «Словника...» невідома [9, с. 240].

Варто зауважити, що в цей же період у Санкт-Петербурзі видано «Словарь малорусского наречия» (1855) О. Афанасьєва-Чужбинського, створений не без впливу відомих представників Харківської школи романтиків. О. Афанасьєв-Чужбинський був відомою постаттю в середовищі харківських поетів. Так, у листі до І. Срезневського від 5 травня 1840 р. А. Метлинський згадує про дружні посиденьки, учасником яких був і «улан Чужбинський»... Зв'язки О. Афанасьєва-Чужбинського із харківським романтичним об'єднанням не обмежувалися лише дружніми зустрічами. М. Гнатюк відзначає участь О. Афанасьєва-Чужбинського в «Украинском альманахе» (1831) [2, с. 19–21]. Цей словник був частково (до літери З) вміщений в «Известиях отделения русского языка и словесности императорской Академии наук» (1855). Академік І. Срезневський, знавець малоросійського наріччя, високо оцінив працю, назвавши її «дорогоцінним надбанням філологічної літератури російської», та зазначав, що вона варта того, щоб посісти місце поряд із сербським словником В. Караджича.

Вартий уваги «Словарь малороссійськихъ ідіомовъ» М. Закревського (навчався в Харківському університеті (1929 – 1931?), виданий у Москві 1861 р., у передмові до якого автор захищає право малоросіян мати літературу своєю рідною мовою. Цей словник містить 11127 ідіомів і є результатом 20-річної праці етнографа.

Характерною ознакою згаданих словників є те, що вони лише фіксували українську лексику та фразеологію. І лише у 60-х рр. XIX ст. постає питання норм, яких мали дотримуватися лексикографічні праці. Зокрема М. Номис у рецензії на словник К. Шейковського зазначає, що потрібно, щоб основою в «збірослові» були слова якої-небудь однієї мови (тобто діалекту). Ці думки засвідчують, що настала потреба нормалізації мови, тобто виникла необхідність покласти в основу реєстру словників лексику якогось одного діалекту. Водночас виникає проблема провиписних норм лексикографічних праць. О. Афанасьєв-Чужбинський використував етимологічний правопис (М. Максимовича). К. Шейковський уживав своєрідний правопис, а М. Закревський – мішаний. Наприкінці 50-х рр. сформувався фонетичний правопис, якого дотримувалася більшість українських видань. З огляду на це словники К. Шейковського та М. Закревського зазнали критичних зауваг.

На жаль, окремі лексикографічні праці представників Харківської філологічної школи й досі залишаються неопубліковані. Варто наголосити, що не лише мовознавці й етнографи в цей період займалися лексикографічною діяльністю. Український письменник і літературний критик В. Мова-Лиманський, який спочатку навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету, а через два роки перейшов на юридичний факультет (закінчив у 1867 р. й захистив дисертацію з політології, у журналі «Основа» опублікував цикл статей на захист поезії Т. Шевченка (1861)), укладав російсько-український словник у харківський період свого життя. Про цю працю вперше дізнаємося з передмови до поетичної збірки «Проліски», уривки з якої разом із коментарем опублікував І. Франко в «Літературно-науковому віснику» вже після смерті поета. У передмові до цієї збірки зазначено: «Автор сих віршувань, закинутий долею на довгі роки хоч в рідний, та далекий і глухий закуток України... працював на ниві рідного слова самотньо, і працював більше над збиранням і впорядкуванням лексичного матеріалу, ніж над творами літературними. Але від часу до часу пробував пера і на самостійних творах і потикався з ними до російської цензури, у котрій йому притьмом не пощастило. Така невдача тяжко знеохочувала до роботи, але все ж таки за двадцять п'ять років у теці автора чимало набралось писаного паперу і між ним жменька оцих віршувань, із котрих невеличка частина в різні часи була надрукована в галицьких часописах» [10, с. 396]. Із статті про неопубліковані рукописи письменника відомо, що цей словник не завершений. Значна частина його творів не опублікована і невідомо, чи вціліла, зокрема й велика доволгінтя праця «Російсько-український словник на літери від А до И». Отож лексикографічна спадщина В. Мови-Лиманського ще очікує на вдумливого дослідника.

Неоціненне значення лексикографічних праць в історії українського мовознавства й національно-культурного відродження. «Підготовка і видання окремих словників або серії словників української мови на певному етапі історичного розвитку, зауважує Л. Полюга, як правило, зумовлюється національним почуттям самозбереження, утвердженням самобутності народу. Словники в історії української культури, особливо часів національного гноблення, ставали ніби маніфестами національного пробудження, підтримували духовність етносу. У часи посиленої русифікації, колонізації, германізації, румунізації, мадяризації частини українського національно слабосвідомого населення...словники належали до тих видань, які могли легально засвідчувати, захищати і навіть утверджувати повноправність української нації» [8, с. 218].

Співзвучні думки висловлює О. Муромцева. У лінгвонацієтворчій концепції Ольги Георгіївни питання лексикографії, її значення в процесі нормування й кодифікації української літературної мови були засадничими. Зокрема в монографії «Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX – на початку XX ст. (1985) відзначено роль історико-лексикографічного аналізу у встановленні часу появи того чи того слова, що зрештою засвідчує «безперервність літературної традиції української мови» [5, с. 8]. На основі лексикографічних праць П. Білецького-Носенка («Словник української мови»), Б. Грінченка («Словарь української мови»), В. Доманицького («Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів»), Є. Желехівського та С. Недільського («Малорусько-німецький словар»), З. Кузеля та М. Чайковського («Словар чужих слів»), Є. Тимченка («Історичний словник українського язика») та ін. блискуче схарактеризовано потужні зрушення в розвитку й збагаченні лексичного складу української літературної мови кінця XIX – початку XX ст.

Отже, лексикографічний процес періоду українського романтизму 30–60-х рр. XIX ст., незважаючи на локальний характер і прикладне значення, продемонстрував словникові багатства слобожанських говірок і став поштовхом до наукового вивчення історії української мови. Активізація лексикографічної практики сприяла її подальшому вноормуванню й кодифікації. Лінгвонацієтворча концепція професора О. Муромцевої засвідчує неперервність розвитку української літературної мови, непроминуість українознавчих традицій Харківської філологічної школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Білецький-Носенко П.** Словник української мови / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 1966. 421 с.
2. **Блік О. І.** О. Афанасьєв-Чужбинський та Харківська школа романтиків: творчі перегуки та паралелі. *Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки.* 2016. Вип. 82. С. 16–25.
3. **Галас Б. К. Ф. С.** Шимкевич як лексикограф і українське словникарство кінець XVIII–початок XX ст. Ужгород. 1995, 297 с. [Електронний ресурс] URL: http://movahistory.org.ua/wiki/Шимкевич_Ф._«Словарь_малороссийского_наречия...».
4. **Листування** між подружжям Муромцевих і Юрієм Шевельовим (1990–2000 рр.). Збірник Харківського історико-філологічного товариства. 2014.

- Т. 15. С. 320–404. 5. **Муромцева О. Г.** Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX—на початку XX ст. Харків: Вища школа, 1985. 152 с. 9. **Муромцева О.**, Головченко В. Рух за національне відродження та національну незалежність Рідний край [Навчальний посібник з народознавства / За ред. І. Ф. Прокопенка]. Харків: Основа, 1993. С. 519–580. 7. **Німчук В. В.** Перший словник української мови Павла Білецького-Носенка [Електронний ресурс] URL: http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%9D%D1%96%D0%BC%D1%87%D1%83%D0%BA_%D0%92.%D0%92.%D0%9F%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B0_%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-D0%9D%D0%BE%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0 8. **Полога Л. М.** Українська мова у процесі духовного відродження українського народу (про збереження і тяглість національної свідомості). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 1992. Вип. 1. С. 208–224 [Електронний ресурс] URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Poliuha_Lev/Ukrainska_mova_u_protsezi_dukhovnoho_vidrozhennia_narodu_pro_zberezhennia_i_tiahlist_natsionalnoi_s.pdf 9. **Самойленко Г. В.** Ніжинський період життя і творчості П. С. Морачевського. *Література та культура Полісся. Серія «Філологічні науки»*. 2016. № 7. Випуск 84. С. 235–264. 10. **Ставицький О.** Примітки // *Старе гніздо й молоді птахи*. Київ: Дніпро, 1990. С. 396. 11. **Черемська О.** Витоки Харківської філологічної школи і потєбнянські національно-мовні традиції. *Українська мова*, 2016. № 2. С. 92–111. 12. **Шевельов Ю.** Портрети українських мовознавців. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. 132 с.

Черемська Ольга Степанівна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця. Просп. Науки, 9-А, м. Харків, 61166, Україна

tel.: (057)702-11-86; (057) 39-603-49; +38-097-685-61-19
E-mail: Olha.Cheremska@hneu.net
<https://orcid.org/0000-0002-3360-8421>

Cheremska Olga Stepanivna – Ph.D in Philology, Professor, Head of the Department of Ukrainian Studies and Language Preparation of Foreign Citizens Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics. Nauky avenue, 9-A, Kharkiv, 61166. Ukraine.